

FİLOLOGİYA

UOT 82

QAZAX ƏDİBLƏRİ VƏ TÜRKCÜLÜK

Lalə BAYRAMOVA VAHİDLİ*

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 26 may 2023; çapa qəbul edilmişdir: 15 iyun 2023; online-da çap edilmişdir: 30 iyun 2023.

Received: 26th of May, 2023; accepted: 15th of June, 2023; published online: 30th of June, 2023.

Açar sözlər: *qazax, ədiblər, türkcülük, maarifçilik, milli özünüdərk*

Giriş

Türküstan bu gün Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan və Tacikistan, yəni bütün Qərbi və Şərqi Türküstan coğrafi və etnoqrafik olaraq əhatə edən tarixi bir ərazidir. Türk dünyasında Qazaxıstanın yeri çox böyükdür (7, s. 39). Qazaxların milli və müstəqil dövlət idarələrinin olmaması onların təkcə siyasi sahədə deyil, həm də iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə dünyada baş verən proseslərə daxil ola bilməmələrinə və beləliklə də bu sahələrdə geri qalmalarına səbəb olmuşdur. Xüsusən də çöllərdə köçəri həyat tərzini keçirən, şəhərləşmənin zəyif sürətdə inkişafı nəticəsində qazax cəmiyyəti elm və mədəniyyət sahəsində dünya cəmiyyətlərindən xeyli geri qalırdı. Buna görə də birinci qazax maarifçiləri ilk növbədə qazax xalqının maariflənməsinə üstünlük verirdilər. Daha sonra İnqilabla bağlı olaraq Qazax torpaqlarına nəzarət edən Çar Rusiyasının dağılması və ölkədə inqilabi hərəkatların başlaması ilə qazax ziyalıların siyasi hərəkatlar üzərində cəmləşmələri tarixdən açıq-aşkar görülməyə başlayır. Buna görə də, XIX əsrdə başlayan Qazax maarifçilik hərəkatını araşdırarkən ilk olaraq onları iki qrupa ayırmaq olar; birinci maarif ziyalıları, ikinci isə siyasi ziyalıları. Maarifçi ziyalıları dövrü 1850-1905 illərə təsadüf edir. Bu dövr 1850-ci ildən 1905-ci il inqilabına qədər olan dövrü əhatə edir.

1. Qazax maarifçilik hərəkatı

1.1. Maarifçi ziyalıları dövrü

Qazax maarifçiliyinin ilk ədiblərindən biri Çokan Vəlixanovdur (1835-1865). Onun ilk əsərlərinin yazıldığı dövr 1850-ci ildən 1905-ci il inqilabına qədər Çar Rusiyasının mətbuat, nəşr və bəzi azadlıqlara icazə verdiyi dövrü əhatə edir. Bu dövr ziyalıların ən mühüm xüsusiyyəti odur ki, onlar çar Rusiyası rejimi altında qaranlıq dövr yaşayan, müasir elm və təhsildən məhrum olan qazax xalqının oyanış və inkişaf yolunun yeganə çıxışının təhsil olduğunu fikirləşirdilər. Rus dilini rusdilli məktəblərdə və ya öz səyləri ilə öyrənən bu ziyalıları qazaxların həyata ənənəvi baxışını Avropanın müasir düşüncələri ilə birləşdirməyə çalışırdılar. Çokan Vəlixanov XVIII əsrdə qazaxların xanlarından biri olan Abilay xanın (1711-1781) nəslindəndir. Çokan Vəlixanov Rusiyada Hərbi Akademiyasını bitirmişdi. Geniş dünyagörüşə və coğrafi biliklərə sahib olduğu üçün Çokan Vəlixanov Rus ordusunda şərq antropoloqu və coğrafiyaşünas və mütəxəssis kimi xidmət etmişdir. Onun əsərləri bu gün də Orta Asiyanın tədqiqi üçün mühüm mənbədir. “Bolat Köməkəv Vəlixanovun dünya miqyasında elm sahəsinə töhfə verən ilk qazax alimi

* Bakı Avrasiya Universiteti, elmi işçi
e-mail: Lalebayramova.09@gmail.com

olduğuna diqqət çəkərək, onun qoyub getdiyi mədəni irsin Qazaxıstan və Qırğızıstanın tarix, etnoqrafiya, mədəniyyət, iqtisadiyyat və fiziki coğrafiya sahələrində dəyərli məlumatlar verdiyini qeyd etmişdir” (9, s. 6). Cənubi Sibir və Şərqi Türkünstanı gəzən və tədqiq edən Vəlixanov XIII əsrdə, Orta Asiyaya səyahət edən Marko Polodan sonra Orta Asiyanın tədqiq olunmamış bölgələrini Avropa elm dünyasına tanıdan, geniş elmi əsərlər verən alim olmuşdur.

İbray Altınсарin (1841-1889) Qazax ədəbiyyatının görkəmli ziyalılarında biri idi. Əsl adı İbrahim olmuşdur. Qazaxlar arasında ərəb hərflərini kiril hərfləri ilə əvəz etməyə çalışan İlmınskinin Altınсарinə güclü təsiri olmuşdur. Altınсарin İlmınskinin təsiri ilə qazax şifahi ədəbi dilinin nəzəri və praktiki inkişafı üzərində işləməyə başlamışdır. O, rus klassiklərini qazax dilinə tərcümə etmişdir. Çar Rusiyasında türklər arasında missionerlik fəaliyyətini dəstəkləməsi ilə tanınan İlmınskinin yaxın adamı olsa da, Altınсарin qazaxlar arasında missionerlik fəaliyyətinə etiraz edirdi.

Altınсарin nəinki missionerliyə qarşı olduğunu ifadə etdi, həm də ilk qazax katexizmini yazmışdır. Qazaxlara İslamın əsas şərtlərini öyrətmək üçün yazdığı “Şəriat-ül İslam Müsəlmanlığı Tutqası” kitabı 1883-cü ildə Kazanda nəşr olunub. O, yazmaqda məqsədini belə ifadə etmişdir: “...Tatar türkləri Quran və hədislərin lazımlı əmrlərini öz dillərinə çevirmiş, camaatın anlaya biləcəyi kitablar nəşr etdirərək din elmini öz xalqları arasında yaymışlar. Amma bizim qazax dilimizdə elə bir kitab yoxdur ki, hər bir oxucu onu başa düşəcək və ya kimsə onu oxuyanda ictimaiyyət başa düşəcək” (2, s. 9).

Altınсарin son nəfəsinə qədər sadıq və həqiqi müsəlman olaraq qaldı, hətta qazaxlara İslam dinini öyrədən ilk katexizm yazan qazax olmuşdur.

Şahkərim Xudayberdiyöglü (1858-1931) Abayın həm qardaşı oğludur, həm də tələbəsidir. O, əsərlərini ikinci dövr ziyalıları dövründə versə də, təhsilə önəm verdiyi və siyasətə qarışmadığı üçün biz onu birinci dövr ziyalıları sırasında hesab etməyi məqsəduyğun saydıq. Şahkərim Abay kimi rus məktəbində oxumasa da, rus dilini öyrənmişdi. O, məktəbə getmədiyini, ibtidai təhsilini Abaydan aldığı, İsmayıl Qaspiralının Abaydan sonra “Tərcüman” qəzetinə müəllimlik etdiyini yazır. “Türk, qırğız, qazax və xan şəcərəsi” adlı əsərində böyüyüb aqlını itirməyə başlayanda qazaxlar arasında mütəfəkkir, böyük alim olan Abay onu yetişdirmiş, şeirlərini oxumuş, nəsihətlərinə qulaq asmışdır. Abay 1904-cü ildə vəfat etdikdən sonra onun ikinci ustadı “Tərcüman” qəzetinin sahibi Qaspiralı olmuşdur (8, s.70).

Şahkərim 1905-ci ildə Həcc ziyarətinə gedərkən İstanbulda qalib kitabxanalarda işləmiş və bu araşdırmaların nəticəsi olaraq “Türk, qırğız, qazax və xan şəcərəsi” adlı əsərini qələmə almışdır. Bu həm də kiçik bir ümumi türk tarixi kitabıdır. Əsərin sonunda o, qədim zamanlardan Qazax xanlığının sonuna qədər türk tarixini “Qazaxların ilk əcdadı” adlı mənzum şeir şəklində qələmə almışdır.

*Bu şeir aşağıdakı misra ilə başlayır:
Qazaxların ilk əcdadı Batur Türk
Ərəbsən deyən bütün sözlər çürükdür,
Səhabələrin nəslindən olduğunuzu söyləmək
Dini istismar edənlər axmaqdır.*

Bu əsərin qazaxların türk əcdadları ilə bağlı araşdırmalarının məcmusu olduğunu deyən Şahkərim Xudayberdiyöglü qazax ziyalıları arasında İstanbul kitabxanalarında çalışan ilk ziyalı kimi tarixə düşüb.

1911-ci ildə “Musılmenşildiq Nizamnaməsi” ilmihal kitabını da yazan Xudayberdiyöglü Füzulinin “Leyla və Məcnun”unu qazax dilində şeir dili ilə yenidən yazmışdır.

Siyasi ziyalılar dövrü 1905-ci il inqilabından 1922-ci ilə qədər, Bolşeviklər Partiyasının bütün keçmiş çar torpaqlarında hökmranlıq qurduğu və Qazax Sovet Sosialist Muxtar Respublikası yaradıldığı dövrə qədər olan siyasi və mədəni fəaliyyəti əhatə edir. Bu dövrün ziyalılarının bir qisminin millətçi, bəzilərinin isə sosialist ideyaları daşdığı görünür. Rusiyada 1905-ci il inqilabından sonra fikir, mətbuat və siyasi görüşlər azadlığı tanındı. 1904-cü ilə qədər nəşr imkanları məhdud olan Çar Rusiyasındakı digər türk toplumları kimi qazaxlar arasında da qəzet və jurnallar nəşr olunmağa başladı. Bundan əlavə, 1905-ci il inqilabından və parlamentin açılmasından sonra qazax ziyalıları arasında siyasi fəaliyyətə icazə verən siyasi hərəkatlar yarandı. İsmayıl Qaspıralının 1883-cü ildə nəşrə başladığı “Tərcüman” qəzeti və 1884-cü ildə açdığı üsul-i cedit məktəbləri də qazaxlar arasında nüfuz sahibi idi. Bu dövrdə İsmayıl Qaspıralı xəttini davam etdirənlər millətçi ziyalılar, Rusiyada sosialist hərəkatlarının təsiri altında olanlar isə sosialist ziyalıları formalaşdırdılar.

Əlixan Bökeyxanov (1866-1937) Sankt-Peterburq şəhərində təhsil aldığı müddətdə Avropada və Rusiyada ədiblər arasında inkişaf edən milli dirçəliş hərəkatlarından təsirlənərək yaradıcılıqla məşğul olmuşdur. Ə.Beyxanov azadlıq və müstəqillik ideyaları ilə bağlı yazıları mətbuatda dərc olunurdu. Bökeyxanov azadlıq, bərabərlik və qardaşlıq kimi dəyərlərin dünyada sivil xalqlar arasında dəstək tapdığına inanırdı. Fransız İnkilabı da Rusiyada olmalıdır. Bu dəyərlərə uyğun olaraq Çar Rusiyasından sonra yaranacaq yeni rejimdə qazaxlar öz dövlətlərini qura bilərdilər. XX. Əsrin əvvəllərində qazax ziyalılarının lideri Əlixan Bökeyxanovun rəhbərliyi ilə Alaş Orda siyasi hərəkatı və partiyası yarandı. Toqanın qeyd etdiyi kimi, enerjili, yüksək əxlaqlı və yüksək ruhlu Bökeyxanovun təkcə qazaxlar deyil, Rusiyanın digər müsəlmanları və hətta demokratik ruslar arasında nüfuzu və nüfuzu vardı. Gənclərə böyük önəm verən Bökeyxanovun Mustafa Çokay və Zəki Vəlidü Toğanın siyasi baxışlarının yetişməsində böyük əməyi vardı. 1912-ci ildə “Türk və tatar tarixi” adlı kitabı nəşr olunan gənc tədqiqatçı Zəki Vəlidü təşəkkür məktubu ilə evinə dəvət etmiş və üç gün qonaq etmişdi. Kitabı haqqında müsbət və mənfi fikirlərini bildirərək, ona fəaliyyətini genişləndirməyi tövsiyə etmişdi. Zəki Vəlidü xatirələrində Rusiya müsəlmanları və xüsusən də Türkcüstan məsələlərinə dair biliklərində ən böyük dəstəyi Əlimərdan Topçubaşı və Əlihan Bökeyxanovdan aldığını lütfə qeyd edirdi. Alaş Ordanın muxtar Qazax dövləti yaratmaq cəhdlərinə bolşeviklər tərəfindən zorla son qoyulandan sonra Bökeyxanov sovet dövründə mədəniyyətşünaslığa diqqət yetirərək, SSRİ mərkəzi mətbəəsində Qazax şöbəsində yazıçı kimi elmi və ədəbi araşdırmalarını davam etdirmiş və bir çox Qərb klassiklərini qazax dilinə tərcümə etmişdir. Jurnalistik fəaliyyətini davam etdirən Bökeyxanov “Temirkazık” qəzetini nəşr etdirmişdir. Onun cəmi üç nömrəsi çıxdıqdan sonra 1927-ci ildə onu mərkəzi mətbəədən azad edirlər. Pantürkist və panislamist ideyaları daşdığı iddiası ilə həbs edilən Bökeyxanov 1927-37-ci illər arasında Peterburqda həbs edilib. O, 1937-ci ildə Sovet rəhbərliyi tərəfindən edam edilmişdir.

Əhməd Baytursunov (1872-1937) XIX əsr qazax maarifçiliyinin mühüm adlarından biri idi. O, “Qırx işarə” adı ilə İvan Krilovdan tərcümələr etmişdir. Krilovun mənzum heyvan nağıllarını qazax dilinə məharətlə tərcümə edən Baytursunov qazaxları əmək fəaliyyətinə, elmə, biliyə önəm verməyə təşviq edirdi. *XIX əsrin sonlarında əsərlərində ərəb əlifbasının qazax dili üçün yetərli olmadığı və kiril əlifbasına dəyişdirilməsi fikrini mənimsəyən İbrahim Altınсарının əksinə olaraq Baytursunov ərəb əlifbasının islah oluna və uyğunlaşdırıla biləcəyini düşünürdü. Hətta Qaspıralının Üsul-i Savtiyə qaydasını tətbiq edərək ərəb hərfləri əsasında mükəmməl qazax əlifbası yaratmışdır. Bu gün kiril hərfindən latın hərflərinə keçməyi planlaşdıran Qazaxıstanda dilçilərin kiril hərflərinin təsiri altında qazax dilinin latın hərflərini təyin edərkən*

səhvlərə yol verdiyini görürük. Əhməd Baytursunov Stalin represiyasının qurbanı olmuşdur (7, s. 122-124).

Qazax ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Abay Kunanbayevdir. 175 il bundan əvvəl dünyaya göz açan Abay Kunanbayev qazax ədəbiyyatının inkişafında və zənginləşməsində müstəsna xidmətlər göstərmişdir. Abay Kunanbayev müasir qazax ədəbiyyatının əsasını qoyanlardan biri hesab edilir. Çoxəsrlik qazax ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafı, XIX əsrdə baş verən ictimai-siyasi proseslərin əksi, tənqidi realizm, satira, yeni ədəbi növ və janrların ədəbiyyatda inikası məhz Abay Kunanbayevin adı ilə bağlıdır.

Abay Kunanbay (1845-1904) gənclik illərində ərəb və fars dillərini öyrənmişdir. 35 yaşında sürgün edilmiş rus inqilabçılarından olan Mixaillislə qarşılaşır. Abay Ondan rus dilini təkmilləşdirmiş, Puşkin, Lermontov, Nikrasov, Leon Tolstoy, Turginev, Saltikov Scedrin, Dostoyevski kimi rus ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərini; Belinski və Pisarevin ədəbi tənqidi; Spenserin “Təcrübə”, Corc Henri Lyuesin “Pozitiv fəlsəfə”, Draperin “Avropanın intellektual inkişafı”; rus inqilabçı filosofu Çerneşevskinin nəşrini oxuyur. Xüsusilə Avropa şairləri Lermontovu və ustadı Bayronu sevir. Farscadan Sədinin, türkcədən Nevayi və Füzulinin təsirini Abay yaradıcılığında görmək olar. Lermontov və Puşkindən tərcümələri var. Xüsusilə Puşkinin Yevgini Onegininin mənzum tərcüməsi parlaq idi. Abay təkcə şair deyil, həm də filosofdur. Sivil səviyyə baxımından geridə qalmış qazax köçəri mühitində çağdaş düşüncələrini ifadə etmək iqtidarında olmayan şair şikayətlərini “Cartas” (Qaya) adlı aşağıdakı parça ilə ifadə edir.

Abay Kunanbayevin əsl adı İbrahim olsa da uşaq yaşlarından anası Ulcan xatun oğlunu “diqqətli, düşüncəli, ehtiyatlı” mənasını ifadə edən “Abay” adı ilə çağırmışdır. Sonralar ədib bu adı özünə ədəbi təxəllüs götürmüşdür. Zəngin yaradıcılığa malik olan Abay Kunanbayev qazax folk-loruna, ümumiyyətlə, şərq ədəbiyyatına sıx bağlı olmuşdur. Onun yaradıcılığının bəhrələndiyi mənbələrdən şərq, qərb, rus, qazax ədəbiyyatının bədii nümunələrini və eləcə də, Azərbaycan ədəbiyyatının, xüsusilə Nizami Gəncəvi yaradıcılığını göstərmək mümkündür. *Ədəbiyyatı, xüsusilə folkloru dərinləndirən mənimsəyən ədib öz yaradıcılıq istiqamətini ənənə və eyni zamanda novatorluq şəklində müəyyənləşdirmişdir. Şair bağlı olduğu ənənəvi qazax ədəbiyyatına həm də yeni nəfəs gətirmişdir. Saf eşqin tərənnümü, ictimai-siyasi proseslərin poeziyada əksi, lirizm, dövrün nöqsan-larını dilə gətirmək, tənqidi realizm və s. Abay yaradıcılığında əks olunan mövzulardandır (6).*

XIX əsrdə şifahi xalq ədəbiyyatını üstələyən yazılı ədəbiyyat meydana gəlmişdi. Bu ədəbiyyat isə bir neçə simanın “çiyinləri” üzərində formalaşır. Abay Kunanbayev bu simalardan biri idi. Abay Kunanbayev XIX əsrdə formalaşan qazax realist ədəbiyyatının ən görkəmli nüma-yəndəsidir. Onun yaradıcılığına nəzərə salsaq, 200-dək şeir, 45 nəsr əsəri, 3 poema qələmə aldığına görmək mümkündür. Demək olar ki, əsərlərinin hər birində Abay Kunanbayev demokratik düşüncə-lərin carçısı kimi çıxış edir, xalqı narahat edən mövzuları dilə gətirir. Abay Kunanbayev həm də böyük maarifçidir. Gələcək nəslin elmi, savadlı olması üçün təbliğat aparən ədib müxtəlif sərt reak-siyalarla qarşılaşmışdır. Oxuduğu kitablar, müəllim etdiyi əsərlər Abay Kunanbayevin dünyagörüşünün yeni istiqamətdə formalaşması ilə nəticələnmişdi. Şair də öz növbəsində insanları maariflənməyə səsləyirdi. Lakin cəhalətin “əsirliyində” olan xalqın bəzi nümayəndələri şairi anlamamış, onun mübarizəsini tənqid etmişlər. Bununla yanaşı, Abay Kunanbayev yaradıcılığında nəsihətəmə, öyüd xarakterli fikirlər də səsləndirirdi (4).

Abay Kunanbayev xalqını şərq və qərb mədəniyyəti ilə tanış edən, xalqın maariflənməsində rolu olan şəxsiyyət olmuşdur. Lakin onun dünyagörüşü, həyata baxışı heç də xalq tərəfindən bir-mənalı qarşılanmamış, şair müxtəlif təzyiqlərlə üzləşmişdir. Hətta bir neçə dəfə şairə sui-qəsd edil-məyə cəhd göstərilmişdir. Buna rəğmən, Anay Kunanbayev özü sözünü bədii yaradıcılığı vasitəsilə demiş, insanları cəhalətdən maarifə səsləmişdir.

Abay Kunanbayevin rus xalqına olan meyilliyi də o zaman birmənalı qarşılanmırdı. Həmin dövrdə Qazaxıstan Rusiyanın işğalı altında idi, A.Kunanbayev isə məsələyə fərqli münasibət bildirərək, inkişafın, tərəqqinin məhz bu yolda olduğunu düşünürdü. Eyni zamanda cəhalətdən qurtulmaq üçün rus xalqı ilə mehriban münasibətin vacibliyini nəzərə çatdırırdı. Bu baxımdan şairin diqqət çəkən əsərləri-ndən biri “Əqliyyə” əsəridir. Burada şair fikirlərini nəzərə çatdırmaq üçün müqayisələrə yer vermişdir. *Qazax xalqı* ilə rus və tatarları müqayisə edən şair onlarla nisbətə xalqın vəziyyətinə acıdığı dilə gətirir, dövrün çatışmazlıqlarını qabardır. Abay Kunanbayev burada dövrün nöqsanlarını, *çatışmazlıqlarını dilə gətirməklə, səbəbini göstərməklə yanaşı, bundan qurtuluş yolunu da açıqlayır, insanları mübarizəyə səsləyirdi. “Əqliyyə” əsəri Abay Kunanbayevin yaradıcılığının ən möhtəşəm əsəri hesab olunur* (4).

Böyük Abayın tərbiyə sözləri qazax xalq pedaqogikasına nəcib bir kanal kimi daxil olmuş pedaqoji (tərbiyəvi) nəticələndir. Abayın şeirləri əmək, elm, sənət, əxlaq tərbiyəsidir. Abay milli mədəniyyət və ədəbiyyatda müstəsna yer tutur.

“Abayın tərbiyə sözləri” adlı əsəri qazax şairi və maarifçisi Abay Kunanbayevin 45 qısa məsəl və fəlsəfi traktatdan ibarət fundamental əsəridir. Bu nəsr əsərində qazaxların milli təhsili və dünyagörüşü, əxlaqi və hüquqi, tarixi problemləri qaldırılır. 1990-cı ildə “Jalın” nəşriyyatında çapdan çıxan Abay toplusu isə 2 hissəlidir və ümumilikdə 74 şeirdən ibarətdir. Şairin məhəbbət lirikaları, məhəbbət şeirləri 1-ci bölmədə “Aytım salam, kələmkəs”, 2-ci bölmədə isə gənclərə doğruluğa, əxlaqa, əməyə, elmə səslənən çağırışlar toplanmışdır. Abay bir mütəfəkkir kimi qazax cəmiyyətinin elitasına mənsub olsa da, heç vaxt sadə xalqın ehtiyaclarından kənar qalmamış, əksinə, məhz bir mütəfəkkir kimi xalqın yaşadıklarını yaşamış, onların əziyyətlərindən hiss etmişdir. Onun xalqın sevinci az idi, özü də necə yaşayıb sevinə bilirdi? Abayın şücaətində və onun bütün həyatı əsl şücaət idi, çünki o, öz xalqının mənafeyi üçün yaşamışdır, başqasının deyil, adi qazaxların dərdi Abayın böyük ürəyində ağrıya çevrilmişdi.

Abayın əsərləri rus çarizminin mətbuat zəncirlərini qırmaqda davam edirdi. Abay mütəfəkkir baxışı, şair qəlbi ilə xalqın müsibətlərini görüb dərk etmiş, ömrünün son milli ideyalar çalışmışdır.

Dəyərli ədib Abayın əsərləri xalqın daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizəsini təsvir edən və xalqın oyanış mübarizəsini açıb göstərən önəmli əsərlərdir. Yer üzündəki ən yoxsul xalqlardan biri olan bu xalqın həyatı, yoxsulluğun və köləliyin son dərəcəsinə qədər təsvir olunur. Abay “Tədqiqatlarında” deyir: “Tərəfsiz alim duldu”.

1.2. Siyasi ziyahlar dövrü

Muhamedcan Seralin (1871-1929). İ.Qaspiralının üsuli-cədid məktəbləri açmasından və Tərcüman qəzetini nəşr etdirməsindən təsirlənən çox dəyərli qazax ədiblərindən biri idi. XX əsrin əvvəllərində, yəni 1911-ci ilin yanvarından 1915-ci ilin sentyabrına qədər “Energiya” adlanan mətbəədə qazax dilində fasiləsiz olaraq nəşr olunan Ayqap jurnalı Tərcümandan təsirlənmişdir. Onun dili formalaşmağa başlayan milli qazax dilinin ilkin mərhələsinə aid edilir. Jurnalın dili ərəbcə, farsca, çağatay türkcəsində və son illərdə dilə daxil olan rus sözlərindən ibarət idi. Bu jurnal qazax xalqının ictimai-siyasi həyatına, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafına böyük töhfələr vermişdir. Jurnalın cəmi 88 nömrəsi nəşr olunmuşdur (7, s. 168).

Qaspiralının ideyalarından təsirlənən Muhammet Seralinin qazax məsləkdaşları arasında adı çox mühüm yer tutur. 1911-1915-ci illərdə qazaxların ilk qəzetlərindən olan “Aykap”ı nəşr etdirən Seralin o dövrdə qazax cəmiyyətinin rus torpaqlarını ələ keçirməsi, təhsili, milli mədəniyyəti, sosial bərabərsizliklər kimi mühüm məsələlərini mətbuat vasitəsi ilə dilə gətirirdi. Qazax mətbuat həyatında önəmli yeri olan “Aykap” jurnalında qazaxların türk nəslindən gəldiyini, türk tarixinin böyük cahangirlər, böyük alim-

lər yetişdirdiyini belə ifadə edən Seralin yazır: *“Bizim nəsil türkdür. Tarixçilərin fikrinə, əcdadlarımızın heç kimdən əskikliyi yoxdur. Onlar vaxtilə bütün dünyanı lərzəyə gətirdilər və keçmişdə böyük sivilizasiyalar qurdular. Çingiz xan və Teymur xan kimi böyük cihangirlərdən İbni-Sina və Cevheri kimi böyük alimlər yetişmişdir. Belə bir böyük əcdadın övladlarının türklükdən qaçmasının səbəbi başa düşülmür”* (7, s. 168).

Mir Yakub Dulatoğlu (1885-1935) qazax tarixində siyasi ziyalılardan olmuşdur. O ilk təhsilini mollaxanada almış sonralar özünün də dediyi kimi heç bir şey öyrənə bilməmişdir. Atası onu rusdilli məktəbə yazdırmış burada o dünyəvi elmlərlə tanış olmuş, dünyagörüşü dəyişmişdir. 1897-ci ildə Rus-tata məktəbinə qəbul olunmuş, 5 il burada təhsil almışdır. Kəndlərdə müəllim işləmişdir. Daha sonra çar əleyhinə yaradılan qruplaşmalarda iştirak etmişdir. O siyasi mübarizə aparmağı A.Baytursunludan öyrənmişdir. 1911-ci ildə çıxdığı səyahətdə çar idarəsinin adamları tərəfindən tutulub siyasi dustağa çevrilmişdir (6, s. 168).

XX əsrin əvvəllərində qazaxlarda mütərəqqiliyin və siyasi şüurun formalaşmasına böyük töhfələr verəcək əsərlərdən biri də Mir Yakub Dulatoğlu tərəfindən yazılmışdır. Mir Yakub Dulatoğlu 1910-cu ildə Ufada “Oyan qazax” adı ilə çap etdirdiyi kitabında qazax xalqını milli oyanışa səsləmişdir. Bu kitabda Çar Rusiyasının siyasəti tənqid atəşinə tutulmuşdur (6, s.165). Dulatoğlu öz əsərində kazakları oyanmağa, qaranlıqdan işığa çıxmağa çağırırdı. Dulatoğlunun bu kitabı kazakların oyanmasına böyük təsir göstərmişdir. Duvlat qazax ədəbiyyatında ilk romançı kimi də yadda qalır. Dulatoğlu “Hatsız Camal” romanında qazax ədəbiyyatına roman gətirməklə yanaşı, o dövrdə qazax cəmiyyətində ağır şəraitdə yaşayan qadınların problemlərini dilə gətirmiş, özündən sonra qazax yazıçılarına örnək olmuşdur. Belə bir deyim var ki, “qazax ədəbiyyatının sultanı Abay Kunanbayevdirsə, qazax ədəbiyyatının roman janrının yaradıcısı Dulatoğludur.”

Qazaxıstanda Türkcülük ideologiyasının simvolu sayılan Mağcan Cumabayev (1893-1938) olmuşdur. O, Ufadakı Əliyə mədrəsəsində cədid ziyalıları ilə görüşmüş, əsərlərində Qazaxıstanda inkişaf edən türkcülük ideologiyasının sərhədlərini çəkməyə çalışmışdır. Ədibin “Ağ yol” qəzetində və Çolpan jurnalında şeirləri və məqalələri nəşr olunmuşdur. Cumabayev bir tərəfdən qazax dilinin poetik imkanlarından məharətlə istifadə edərək qazaxların tarixi şüurunu formalaşdırmağa çalışarkən, həm də qazaxların ümumi türk dünyasına bağlılıq dərəcəsini göstərmək istəyirdi. Şeirlərində Turan birliyinin yenidən mövcud olacağına inamını ifadə edən şair Türkiistanı Vətən olaraq, türk soylu xalqları isə qardaş görürdü. Mağcan bir zamanlar dünyaya hakim olan türklərin bu gün əvvəlki qüdrətlərini itirdiklərini, millətinin oğullarının hər tərəfdən əsarətə düşdüyünü böyük kədərlə ifadə edirdi. Bu, onun bir vaxtlar azad olan, indi kölə olan xalqının yeganə varis dilidir. Şair dilinə onları yenidən bir araya gətirə biləcək güclü amil kimi müraciət edir. Darmadağın olmuş türk qardaşlarının qəddar düşmənin əli ilə göz yaşı tökdüyünü görmək şairi ağrıdırdı. Tarixə nəzər salanda onun bir vaxtlar Altay kənarında qaçdığını, gəzdiyini və sonda qardaşlarından ayrı düşməsini görürük.

Onun “Türküstan” adlanan şeirində Türkcülüyə verdiyi qiymət oxucuya türkcülük ruhu aşılayır.

*Türküstan iki dünyanın astanasıdır;
Türküstan Ər Türkün beşiyidir.
Şanlı Türküstanda doğulub
Türklərin Allahın payıdır.
Türküstan tarixdə Turan adlandırılıb
Mənim Özəl Türküm Turanda doğulub böyüyüb
Turanın taleyi çox dəyişkəndir
Çox maraqlı gün oldu (3, s. 266-269)*